

GREZSA ISTVÁN BENCE

Legújabb viták az altaji nyelvek rokonságáról

The relation of the Altaic languages is still a debated topic among scholars. The discussions on the origin of the Altaic languages were revitalised by the publication of the Etymological Dictionary of the Altaic Languages (EDAL). The authors of EDAL claim that the Turkic, Mongolic, Tungusic, Japanese and Korean languages are genetically related, because of their common lexicon and phonological features. This hypothesis is often criticised on the grounds of lack of a criteria and proof. This paper focuses on the the latest researches on the Altaic languages, and it represents the problematic questions and arguments of the Altaic debate.

Keywords: Altaic languages, genetic relationship, areal features, phonological criteria, borrowings, semantics

Bevezetés

Az altajisztikát, mint diszciplínát, születésétől kezdve egy olyan alapvető kérdés határozza meg, amely napjainkban is vita tárgyát képezi a tudományban: az altaji nyelvek közötti hasonlóságok, egyezések, genetikus rokonságból adódnak, vagy hosszan tartó és intenzív areális kapcsolatok eredményei? A hipotézist különböző módszerekkel, többféle oldalról közelítették meg. Jelen dolgozat az altaji nyelvrokonság körül kialakult legújabb vitákat mutatja be, amelynek kiindulópontja a STAROSTIN ET AL. (2003) által készített altaji nyelvek etimológiai szótára (EDAL). Először azon hipotézisek kerülnek bemutatásra, amelyek az altaji nyelvrokonság bizonyítására törekcsenek, majd ezt követően azon elméletek, amelyek az altaji hipotézist cáfolják. A dolgozatot az altaji hipotézisre vonatkozó következtetések zárják.

Az altaji nyelvek rokonságára vonatkozó hipotézisek

Azon álláspont, hogy az altaji nyelvek között rokonsági kapcsolat áll fenn, már a kezdetekkor előkerült, és hosszú időn keresztül elfogadott volt. Az összehasonlító történeti altajisztika kialakulását követően, a 20. század közepétől jelentek meg azon elképzelések, hogy az egyezések intenzív érintkezések következtében alakultak ki. Az altajisztika történetét, főbb állomásait nem kívánom bemutatni, ezt STAROSTIN ET AL. (2003: 7–11), GEORG (2003: 429–434) és ROBBEETS (2005: 18–24) ismertetik munkáikban.

A nyelvrokonság körüli legújabb vitát a már korábban említett altaji nyelvek etimológiai szótár váltotta ki (EDAL). A szerzők arra vállalkoztak, hogy rekonstruálják az altaji alapnyelvet. Azt állítják, hogy ennek érdekében a korábbi

Nyelvtudományi Közlemények 112: 323–337.

DOI: 10.15776/NyK.2016.112.13

kutatások eredményeit is felhasználták, aminek eredményeképpen közel 2 800 etimológiát közölnek. A munka a „makro-altaji” hipotézis mellett érvel, tehát a mongol, a török, és a tunguz nyelvekkel genetikusan rokonnak tartja a japánt és a koreait is. E hipotézis előfutárának a nosztratikus¹ elmélet tekinthető. Ezt az is megerősíti, hogy a szerzők bizonyos etimológiák kapcsán többször hivatkoznak ILLIČ-SVITYČre, aki a nosztratikus elmélet² legfőbb képviselője volt.³

A háromkötetes szótár első részében egy bevezető olvasható, amely öt fejezetből áll, ezek a következők: 1. Az altaji nyelvek közötti kölcsönzések problematikája; 2. Összehasonlító altaji nyelvtörténet; 3. Az altaji nyelvágak (alcsoporatok) összehasonlító és történeti hangtörténete; 4. Az összehasonlító altaji morfológia elemei; 5. Az altaji nyelvek klasszifikációja és a proto-altaji datálása. A fejezetek az altaji nyelvrokonság alátámasztására törekszenek. Az előszó rövid tudománytörténeti áttekintést ad az altaji nyelvek kutatásáról, majd erre építve azt a célt tűzik ki a szerzők, hogy munkájuk lezárja a vitát, új irányt adva ezzel az összehasonlító altaji nyelvészetnek (EDAL 2–11).

A szerzők a nyelvi kölcsönzések kapcsán a török-mongol és a mongol-tunguz nyelvi kapcsolatokat tárgyalják az első fejezetben. A szakasz lényegében egyfajta válasz DOERFER korábbi elméletére (1985), amelyet a mongol-tunguz nyelvviszony kapcsán fejtett ki. Eszerint a feltételezett altaji egyezések a szókincsben nyelvi érintkezések eredményei; ezeket a szerző statisztikai adatokkal támasztja alá a mongol, török, és tunguz nyelvekből. Emellett korszakokat különít el az mongol és a tunguz nyelvi érintkezéseken belül, hangtani kritériumokkal igazolva állításait. Az EDAL szerzőinek véleménye szerint például a török-mongol kölcsönzések a 13. század után jellemzőek mindkét irányban. Vélekedésük alapján ezt bizonyítja, hogy az ótörök forrásokban szinte alig lelhető fel mongol jövevényszó, míg a 13. században íródott Mongolok Titkos Történetében már megjelennek kölcsönzések a törökből. A 13. század előtti szóegyezések tehát csak a közös, altaji alapszókincs részei lehetnek. Feltevésük bizonyítására az alábbi hangtani kritériumokat hozzák fel példaként (EDAL 13–17):

A zöngés szókezdő *d-, *g- > zöngétlen *t-, *k- változás:

proto-török *dūl- 'találkozik' > ótörök *tuš*-, irod. mongol *tus(u)*-,

proto-török *gEr- 'sétál, átsétál' > ótörök *kez*-, irod. mongol *kesü-/kese-* 'vándorol, kóborol'.

¹ Az elmélet az indo-európai nyelvész, HOLGER PEDERSEN nevéhez köthető (1903). Ő nevezi elsőként nosztratikus nyelveknek az indo-európai nyelveket és néhány „ázsiai nyelvet” (GEORG 2003: 438).

² A nosztratikus elmélet irányvonalait, elképzeléseit DOERFER (1995) részletesen ismerteti cikkében.

³ ILLIČ-SVITYČ 1971.

A rotacizmus és a lambdacizmus (*l:*š; *r:*z oppozíció):

proto-török *Kar-li 'szemben, szembülső' > ótörök *qarši*, irod. mongol *qarsi*,

proto-török *bogar 'terhes, várandós' > ótörök *boγaz*, irod. mongol *boyus*.

A hosszú vokálisok és a diftongusok eltűnnek:

proto-török *jāli 'zöld' > ótörök *jašil*; irod. mongol *jasil* 'varjútövis',

proto-török *KĀl 'jade' > ótörök *qaš*; irod. mongol *qas(i)*.

A mongol-tunguz kölcsönzések az EDAL íróinak meglátása szerint a dagur-szolon és a burját-evenki nyelvi kapcsolatokra korlátozódnak. A kölcsönzések a bemutatott adatok alapján a proto-mongol szókezdő *h- eltűnése után következhettek be, ezt a tunguz adatok bizonyítják (1.). A közös „altaji lexikába” pedig azon tunguz és mongol adatok tartoznak bele, amelyek megőrizték a proto-mongol *h- hangot, szókezdő *p-/f-/h-* alakban (2.) (EDAL 17–19):

1. proto-mongol **hergi-* 'körbemeget', **hergiyül-* 'megfordul' > mandzsu *erguwe-*, evenki *ergülge-*, even *ergin-*,

proto-mongol *huta-sun 'cérna, fonál' > evenki *uta-sun*,

2. proto-mongol *hila-γan 'légy' > orok *pulikte/pumikte*, evenki *hunmikte* 'szúnyog',

proto-mongol *heki 'fej' > evenki *hēje* 'homlok', mandzsu *fexi* 'agy'.

A hipotézis igazolására egy másik „szembetűnő” magyarázat is található: vannak olyan közös török és tunguz szavak, amelyeknek nincsenek mongol párhuzamaik, a jakut-evenki areális kapcsolatoknál pedig a fonetikai jellemzők archaikusabbak (EDAL 19–21):

proto-török *bul 'jeges felszín' vö. proto-mandzsu *belu / *bul 'csúszós jeges felszín',

proto-török *būt 'comb', vö. proto-mandzsu *begdi ~ *bugdi 'láb',

proto-török *čEl, *čEl-pe 'hártya, membrán': proto-mandzsu *čalba-n 'kéreg'.

A második fejezet a szótövek klasszikus fonetikai struktúrájának rekonstruálásából kiindulva magyarázza el az egyes nyelvágakban lezajlott változásokat. A bevezetésben ez a fejezet kapta a legnagyobb hangsúlyt, mivel a hangtani rekonstrukció alátámasztásához nyelvi adatokat is közöl. Ilyen módon kerülnek bemutatásra a szótövek, az, hogy milyen hangokból épülnek fel az altaji nyelvek, és hogy milyen hangtani variációk lehetségesek. Az alfejezetekben előkerül az altaji alapnyelv rekonstruált konzonáns és vokális rendszere, illetve, hogy az egyes nyelvágakban a hangok milyen fejleményeknek felelnek meg szókezdő és nem szókezdő helyzetben (EDAL 22–136). Érdekes kiemelni, hogy a szerzők a proto-altaji mássalhangzó rendszer esetében feltételeznek egy *r:r*, illetve *l:l* oppozíciót; erre majd részletesebben is kitérek a későbbiekben a rotacizmus és a lambdacizmus vonatkozásában. (EDAL 24–25). Az Afganisztánban beszélt tö-

rök haladzs nyelv a feltehetően számos török régiségjegyet megőrzött, például a *h*- hangot szókezdő pozícióban, amelynek alapján rekonstruálható egy feltételezhető proto-török **h*-. Az EDAL szerzői azonban azt állítják, hogy a haladzs *h*-hang jelenléte sok esetben másodlagos fejleménynek tekinthető, mivel az általuk rekonstruált proto-altaji alakokban nem jelenik meg az eredeti proto-altaji **p*^ç- (EDAL 26–27).

A fejezet számos hasonló hangtörténeti megállapítást tartalmaz, amelyek az esetek túlnyomó többségében inkább csak adathalmazok sokaságának tűnnek, egy-két mondatnyi szöveges magyarázattal. A magánhangzók tekintetében annak ellenére sem térnek ki a hosszú, illetve a redukált magánhangzók kérdéskörére, hogy a rekonstruált alakok egy jelentős részében megtalálhatók.

A harmadik fejezet (EDAL 136–172) külön-külön rekonstruálja a török, a mongol, a tunguz, a japán és a koreai nyelvek általuk feltételezett proto-hangrendszerét. Ezt táblázatok követik, amelyek a ma beszélt nyelvek megfelelőit tartalmazzák. A japán nyelvnél az egyes nyelvtörténeti korszakok hangtani jellemzőit foglalják táblázatba.

A negyedik fejezet a derivációs morfológia kérdéseit tárgyalja. Elsősorban rekonstruált derivációs suffixumok és az ahhoz kapcsolódó adatok felsorolásából áll a fejezet. Különösebb magyarázatot nem fűznek a képzők funkciójához, illeszkedési szabályaihoz (EDAL 173–221). A szakasz második felében az inflexiói toldalékok is szóba kerülnek, azonban ez a rész is sokkal inkább listaszerű, mintsem egy összehasonlító történeti morfológiai fejezet (EDAL 222–229).

A bevezetés záró része az altaji nyelvek, az altaji nyelvtörténeti korszakok időbeli és a térbeli elhelyezésére tesz kísérletet a SWADESH-lista⁴ statisztikai adatai alapján. A lista olyan „egyezéseket” tartalmaz, amelyek a genetikus rokonság alapjául szolgálhatnak. A szerzők ezeket korábbi kutatóktól vették át bizonyos korrekcióval (EDAL 230–237).

Az EDAL által felvázolt hipotézis folytatásának tekinthető MARTINE IRMA ROBBEETS munkája (2005), aki arra kérdésre keresi a választ, vajon a japán kapcsolatban áll-e a koreai, a török, a mongol és a tunguz nyelvekkel, azaz tudományosan megalapozottnak tekinthető-e a makro-altaji hipotézis? Tanulmányának logikai felépítése sokban hasonlít az altaji etimológiai szótárhoz, azonban az elméleti rész alaposabban kidolgozott, illetve az etimológiák száma kisebb. Lényegében az EDAL-ban szereplő etimológiák megszűrésére szolgál. 359

⁴ Az altaji hipotézis igazolásánál és cáfolatánál többször előkerül az alapszókincs vizsgálatához kapcsolódó SWADESH-lista, amely az alapszókincsből a száz leggyakrabban használt szót tartalmazza (I. GEORG 2003: 441–442). A SWADESH-listára vonatkozóan azonban több aggály is felmerült, ugyanis nem feltétlenül nyújt segítséget a nyelvrokonság bizonyításához, mivel az alapszókincsből is elképzelhetőek kölcsönzések (RÓNATAS 1978: 245–247).

olyan adatot közöl, amely meglátása szerint megfelel az altaji hipotézis hangtani kritériumainak.

A bevezető fejezetekben kitér az egyes nyelvek történeti felosztására, amely nem található meg az EDAL-ban. A második fejezet az altaji nyelvek viszonyának, kapcsolatainak rövid kutatástörténeti ismertetésére szolgál, amelyben egy rövid áttekintést kap az olvasó az összehasonlító történeti altajisztika főbb kérdéseiről.

A következő fejezetben bemutatásra kerülnek a régészeti és a biológiai kutatások a japán, koreai és tunguz nyelvek genetikus rokonsága kapcsán. Ily módon a szerző bemutatja a feltárt régészeti emlékeket, amelyek hasonlóságot mutatnak a három nyelvi csoport között. A biológia kapcsán a fizikális antropológia és a molekuláris genetika területén végzett kísérleteket veszi számításba, amelyek adott esetben segítséget nyújthatnak a genetikus rokonság igazolására. A fejezetet egy táblázat zárja le, amely az altaji nyelvek összefüggésének formáit mutatja be kronológiai sorrendben. Az ábra lényegében a szerző a munkában alkalmazott kutatási módszerét foglalja össze (ROBBEETS 2005: 30–39).

A negyedik fejezet egy általános bemutatás arról, hogy milyen módszertan alkalmazható a nyelvek közötti genetikus rokonság kutatásában, milyen kérdések merülnek fel egy nyelv diakrón vizsgálata esetén (ROBBEETS 2005: 41–51). Ehhez kapcsolódóan az ötödik fejezetben – hasonlóan az EDAL bizonyos fejezeteihez – rekonstruálja a makro-altaji nyelvek alcsoportjainak hangrendszerét. Az összehasonlító morfológiai rész erőteljesen hasonlít az EDAL felépítéséhez, új hipotézis nem jelenik meg benne. A munka abban különbözik az EDAL-tól, hogy több szempontot is vizsgál az altaji hipotézisre vonatkozóan:

A szerző elsősorban a japán és a koreai nyelv szemszögéből közelíti meg az altaji rokonságot, ahogyan a hangtani egyeztetéseket is a proto-japánból kiindulva rekonstruálja. Először mindig a mai japán adatot adja meg, amelyet sorrendben a proto-japán, a proto-koreai, a proto-tunguz, a proto-mongol és a proto-török követ. A rekonstruált alakok feltételezett jelentését, illetve a mai beszélt nyelvi adatokat is közli (ROBBEETS 2005: 453–954).

pl. japán *hataraku* 'munka' vő. proto-japán **pata-*, proto-koreai **pelu-/pat-/ete-*, proto-tunguz **paru-/xete-/ete*, proto-mongol *(*h*)*ari* (ROBBEETS 2005: 508).

A szerző morfológiai indexet is közöl (ROBBEETS 2005: 955–975), amely az EDAL-hoz hasonlóan nem tartalmaz ragozási paradigmákat, csak derivációs toldalékokat, illetve esetragokat.

Más hipotézisek is megjelennek a japán nyelv rokonságát illetően (például ismerteti az ausztrónéziai kapcsolatot is) (ROBBEETS 2005: 36–38).

Elméleti áttekintést ad a nyelvek közötti genetikus rokonságról, a genetikai bizonyítékról (ROBBEETS 2005: 41–51).

A japán nyelv szókincsénél kitér a japán-kínai, a japán-koreai kölcsönzésekre (ROBBEETS 2005: 187–217).

Az altaji rokonság kérdésére a szerző pozitív választ ad, vagyis a korábban említett öt nyelv összetartozik. Bizonyítékul a 359 etimológiát és 14 morfológiai egyezést hozza. A szerző az altaji rokonságot SWADESH listája alapján is támogatja, mivel 43 olyan egyezést talált, amely kapcsolatba hozható egymással (ROBBEETS 2005: 422–423).

Az altaji hipotézis bírálata

Az EDAL megjelenése után STEFAN GEORG és ALEXANDER VOVIN kritikákat fogalmaztak meg a szótárral és az altaji nyelvek genetikus rokonságával kapcsolatban. GEORG (2003: 429–449) hangtani megfeleltetések alapján az areális kapcsolatok mellett érvel, illetve erősen hiányosnak tartja az összehasonlító történeti morfológiát⁵ az altaji rokonság magyarázatában. Ugyanis a hangtani és szemantikai összehasonlítás nem elegendő a nyelvrokonság bizonyítására. VOVIN (2005: 74–75) is hasonló álláspontot képvisel.

Az elsődleges magánhangzó-hosszúsággal kapcsolatban is kételyeket fogalmaz meg GEORG, ugyanis megtalálható mind a török⁶ és a tunguz nyelvek egy részében, de a mongolban nem.⁷ Erre példaként ótörök adatokat hoz, amelyek hosszú magánhangzót tartalmaznak, viszont a mongol és a tunguz nyelvekben rövid magánhangzóval szerepelnek:

	ótörök	mongol	tunguz
'vadász'at'	<i>āb</i>	<i>aba</i>	szolon <i>awa</i>
'kék'	<i>kōk</i>	<i>kōke</i>	szolon <i>kuku</i>
'szürke'	<i>bōz</i>	<i>boro</i>	evenki <i>boro</i>

Az adatok alapján azt az állítást lehetne felvetni az altaji hipotézis szemszögéből, hogy a mongol és a tunguz alapján az eredeti elsődleges magánhangzó-hosszúság nem létezett, a törökben ez másodlagos fejlemény. De mi az oka annak, hogy a tunguz nyelvekben az eredetileg hosszú magánhangzót tartalmazó „közös” szavak lerövidültek, annak ellenére, hogy létezik az elsődleges hosszúság? A legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a tunguz nyelvekbe mongol közvetítéssel kerültek be eredetileg hosszú magánhangzót tartalmazó török jövevényszavak, amelyek a mongolban veszítették el hosszúságukat.

⁵ A ragozási paradigmák hiánya és csak izolált szuffixumok és a derivációs toldalékok bemutatása jellemzi az EDAL-t (VOVIN 2005: 73–74).

⁶ A török nyelvek közül az elsődleges „hosszú : rövid magánhangzó” oppozíció csak a jakut, a türkmén és a haladzs nyelvben maradt meg (JOHANSON 1998a: 30).

⁷ Több mongolista, köztük LIGETI (1964) is feltételezett eredeti hosszú magánhangzókat a mongolban, azonban ez a kérdés napjainkban is vitatott. (I. JANHUNEN 2003b: 4).

Azt is hangsúlyozza GEORG, hogy az altaji genetikus rokonság hipotézisét képviselők nem fordítottak elegendő figyelmet a jövevényszavakra és a nyelvi kölcsönzésekre. Példaként a rotacizmus⁸ jelenségét hozza, amely az altaji hipotézis képviselői szerint fontos hangtani kritérium a nyelvrokonság igazolására (GEORG 2003: 435):

	köztörök	csuvas	irodalmi mongol	halha
'iker'	<i>ékkiz</i>	<i>yěkěr</i>	<i>ikir-e</i>	<i>ixer</i>
'ökör'	<i>öküz</i>	<i>vākār</i>	<i>üker</i>	<i>üxer</i>
'kő'	<i>taš</i>	<i>čul</i>	<i>čilayun</i>	<i>čuluu</i>

Ha az altaji hipotézisből indulunk ki, akkor a hangtörténeti fejlődés a következő: proto-altaji $*r_2 >$ proto-török $*r_2 >$ bolgár $*r$, köztörök $*z >$ proto-mongol $*r$. Az alábbi hangváltozás cáfolataként két jövevényszót mutat be a csuvasból a szerző (GEORG 2003: 436):

csuvas *pir* 'vászón, szövet' ← arab *bazz* ← görög *bússos*,
 csuvas (*vyras*)-*erni* 'vasárnap' ← volgai bolgár *erni* 'hét' ← perzsa *ādīneh*.

Mindkét szó korai átvételnek minősül, amelyeket a volgai bolgárok kölcsönöztek. A mai csuvasban *-r-* alakban képviseltetik magukat. MAHMUD AL-KASHGARI munkájában következetesen *-z-*vel írja át azon volgai bolgár adatokat, amelyeket az ótörök forrásokban *-d-*ként jelöltek. GEORG szerint ez azt bizonyítja, hogy az imént említett két adat akkor került be a bolgárba, amikor még nem játszódtott le a rotacizmus (GEORG 2003: 436). GEORG magyarázata alapján tehát a rotacizmus jelensége a török-mongol areális kapcsolatokat bizonyítja, mintsem a genetikus rokonságot. GEORG (2003: 436) feltételezése alapján a következő hangtörténeti fejlődés játszódhatott le:

proto-török $*r_2 >$ köztörök $*z$, bolgár⁹ $*z >$ csuvas $*r \rightarrow$ mongol r .¹⁰

GEORG szerint az altaji hipotézist támogatók által sokszor említett SWADESH-lista sem bizonyítja az altaji rokonságot. Egyrészt azért, mert a lista nem megfelelő a nyelvrokonság bizonyítására (l. RÓNA-TAS 1978: 245–247), másrészt pedig mindössze 100-ból csak 35 szót hoztak egymással összefüggésbe az EDAL

⁸ GEORG (2003: 435) megemlíti, hogy párhuzamos tunguz adatok is léteznek a rotacizmusra, de ezek véleménye szerint a jelenség bemutatását illetően irrelevánsak.

⁹ A proto-török rekonstrukciója kapcsán RÓNA-TAS (1998: 71–72) kiemeli, hogy a csuvas nyelv korábbi változatában létezett *r:z* oppozíció, azonban később eltűnt.

¹⁰ A rotacizmus kérdésével lentebb, az „Összefoglalás” című fejezetben részletesen foglalkozom.

szerzői.¹¹ GEORG a 35 feltételezett altaji etimológiából továbbá tizenegyet elemez cikkében (GEORG 2003: 442–447), amelyek közül dolgozatomban hármatot mutatok be:

’víz’ proto-altaji *mūri > proto-mongol **müren/mören*; proto-tunguz *mū; proto-koreai *mír, proto-japán **mí(-n-tú)*.

A rekonstruált alak az EDAL szerzői szerint fellelhető a török *yag-mur* ’eső szóban is, a *-mur* utótag véleményük szerint kapcsolatba hozható a középkoreai *mul* ’víz’ szóval. A török adat hipotézisük alapján egy szóösszetétel, amely a *yag-* ’esni, leesni’ és a *mur* ’víz’ tagokból épül fel, szó szerint ’esővíz’-et jelentene. A *yag-* török ige egyébiránt ’esni, havazni’ jelentéssel bír, és csak természeti jelenségek kifejezésére szolgál. A *-mur* pedig egy olyan deverbális nomenképző (l. ERDAL 1991: 389–390) a törökben, amely egy igei akciónak vagy cselekvésnek az eredményét fejezi ki (GEORG 2003: 439). A feltevést erősíti Erdal másik két példája is (ERDAL 1991: 390):

ötörök *yumur*¹² ’az állatok belei vagy vakbele’ < **yum-* ’összegyűlik, gyülekeznek’ (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 399) *-mur* {VN},
ötörök *kömür* ’szén’ < **kõñ-* ’ég’ *-mur* {VN}.

A mongol *müren/mören* alak jelentése ’folyó’, amely kapcsolatba hozható a vízzel. A tunguz alakkal elsősorban fonetikai probléma áll fenn, ugyanis a szóvégi *-r* hiányzik az alakról (Georg 2003: 443).

’év’ proto-altaji *đila > proto-török *jil*, proto-mongol *žil*, proto-tunguz *dilačā; proto-koreai *tolč*; proto-japán *tàsì.

GEORG szerint mongol és a török adatok egyértelműen összetartoznak. Az eredeti jelentése miatt (’az év megnevezése a tizenkét éves állatciklusban’) pedig biztosan nem lehet proto-altaji etimon. A tunguz adat ’nap’ jelentésben használatos, ráadásul csak az evenkiben található meg, amely egy deverbális szuffixumot tartalmaz, tehát a tö eredetileg igei kellett, hogy legyen. Így kizárható, hogy a proto-altaji alakhoz tartozzon. GEORG arra is rámutat, hogy a koreai *-o-*, szemben a török, mongol, tunguz *-i-*vel, ellentmond az EDAL (2003: 25–26, 48–49) szerzői által kidolgozott hangtörvénynek¹³ (GEORG 2003: 445).

¹¹ GEORG STAROSTIN, az EDAL egyik szerkesztőének az etimológiáit vizsgálja cikkében. A dolgozatban azért hivatkozok mégis az EDAL-ra, mivel abban is STAROSTIN etimológiáira épülnek ezek a cikkek.

¹² Az adat kapcsolatba hozható a magyar *gyomor* szóval is. RÓNA-TAS és BERTA ERDAL elképzelését támogatják a szó etimológiáját illetően (l. RÓNA-TAS – BERTA 2011: 398–400).

¹³ Az alábbi hangmegfelelés POPPE rekonstrukcióján alapszik, erről részletesebben l. POPPE 1965: 197–202.

'szem' proto-altaji *nĭā, proto-török *jāl, proto-mongol *nidün, proto-tunguz *nia-sa, proto-koreai *nún, proto-japán **mài(N)*.

A tunguz adat biztosan hibás, mivel a tunguz hangrendszer eredetileg nem ismeri az *n*- hangot szókezdő pozícióban, csak a nanajban adatolható. Az eredeti proto-tunguz forma *yāsa. A mongol adat egy *-dūr* szuffixumot is tartalmaz (a *ni-yur* 'arc' analógiájára). GEORG eredeti proto-mongol alakként *nil-dün formát rekonstruál. A török esetében nem a rekonstruált alakkal, hanem annak jelentésével kapcsolatban merülnek fel kételyek. Általában 'könny' jelentésben használatos a török nyelvekben, azonban MAHMUD AL-KASHGARI szótárában 'nyírkos. nedves' jelentésben tünteti fel, a 'száraz' ellentétéként (GEORG 2003: 439, 442–443).

A fenti három adat is *bizonyítja*, hogy még a SWADESH-listán szereplő altaji etimológiák is hibásak, tehát semmiképpen sem bizonyítható velük a genetikus rokonság. VOVIN (2005: 71–132) – GEORG (2003: 429–449) megállapításain kívül – a következőket emeli még ki:

A szerzők sokszor figyelmen kívül hagyják az areális kapcsolatokat, helytelenül kizárják a nyelvi kölcsönzések lehetőségét. Például a proto-altaji *sĭāri 'föld, homok, mocsár' adat. Esetünkben a proto-japán *situ 'nedves hely, nedvesség' adat az érdekes. A proto-formát a *situ* 'nedves, nyírkos' szóból rekonstruálják, amelynek első előfordulása a forrásokban 1331, amely a középkínai *sipu* alak átvétele. A *-tu* < *-pu* hangváltozás pedig jellemző a japán nyelvre (VOVIN 2005: 78–79).

A nyelv története szoros összefüggésben van a nép művelődéstörténetével, kultúrájával. A nyelvtörténet esetében figyelembe kell venni a kultúrtörténetet is. Például a japán 'kard' szó több szempontból is problémásnak mondható. Proto alakként a *kātànà 'kés' szót rekonstruálják, az ójapánban pedig a *katana* 'kard, kés' forma jelenik meg. Az altaji etimológia szerint a *kata- 'élez' ige és a *-*na* szuffixumból épül fel a szó, azonban az ójapánban kétféle kardmegnevezés létezik: *turugĭ* 'kétélű kard', míg a *katana* 'egypengéjű kard' jelentéssel bír. Ebből is következik, hogy helytállóbb az ójapán adat felbontása: *kata* 'egy' és *na* 'penge' (VOVIN 2005: 75–76).

A filológia teljesen hiányzik a szótárból. Az altaji hipotézis támogatói pedig csak szótárakból dolgoznak, nem gyűjtenek élő nyelvi anyagot. Emellett a Mongolok Titkos Történetén és néhány török történeti szövegen kívül nem használnak más forrást, japán, koreai, tunguz és mongol szövegek sem szerepelnek a bibliográfiában (VOVIN 2005: 76–77).

Számos hibás adat is található a listában, amelyek téves etimológiákhoz és félreértésekhez vezetnek. Erre példa a következő: proto-altaji *gĕle- 'jön, megy' > proto-mongol *gel- 'sétál' > irodalmi mongol *geldüri-/*gelgüri*-. A második adat nem létezik az irodalmi mongol nyelvben: CINCIUS rekonstruálta az irodal-

mi mongol nyelvben az evenki *gel-* 'érvényre juttatja az akaratát' alapján (VOVIN 2005: 77–78).

A közös etimonra visszavezetett szavak jelentése sokszor nagyon távol áll egymástól, összekapcsolásuk lehetetlen. Például az állatneveket és növényneveket folyamatosan 'egy növény- vagy állatfajta' formában adják meg, figyelmen kívül hagyva a tényleges megnevezést. Ilyen a proto-altaji *pāl 'egy halfajta' > proto-tunguz *palu, proto-mongol *bilayu, proto-török *bālik, proto-japán *pí-rámái, proto-koreai **par-*. A japán forma eredeti jelentése 'lepényhal', amely szóösszetétel, a tokiói japánban *hiramai* (> *hira* 'lepény' + *mai* 'hal'). A proto-koreai adatot a koreai *palkangi* 'egy új pontyfajta, amelyet a Hangkang folyóban fedeztek fel' szóból rekonstruálják. A közép-koreaiban nem található az adat, annak ellenére, hogy az EDAL szerzői hivatkoznak rá. A szó szegmentálása is hibás (*pal-kangi*), ugyanis a koreaiban nem létezik *-kangi* szuffixum, a szó helyes felbontása: *palk-ang-i*. A mongol forma rekonstrukciónál az EDAL olyan irodalmi mongol formára hivatkozik (*bilayu/bulū* 'ponty'), amely nem létezik. Feltehetően a szerzők a *bulū cagān* 'egyfajta édesvízi ponty' szóösszetételből vezették le a proto-mongol alakot, amely ilyen formában nem helyes, mivel a *bulū* eredeti jelentése 'a velős csont vastag vége, hal fejének az alakja' (VOVIN 2005: 81–82).

Az átírási rendszer illetve a bibliográfia sem egységes, több rendszer keveredik. A bibliográfiában külön szerepel cirill betűkkel az orosz nyelvű irodalom, majd egy másik csoport, amely a más nyelvű forrásokat kategorizálja. A kínai átírásban a Pinyin és a Wade-Giles, míg a koreainál a Yale és a McCune-Reischauer rendszerek keverednek (VOVIN 2005: 122).

Az altaji nyelvek kapcsolatának kérdését illetően új eredményeket hozott CHRISTOPHER BECKWITH munkája (2004), aki a japán nyelv történetét kutatja. A Brill kiadó által publikált könyv bemutatja a japán nyelv eredetével kapcsolatos téves elképzeléseket és feltételezéseket, illetve egy új, lehetséges hipotézist vet fel a nyelv rokonsága vonatkozásában. BECKWITH állítása szerint a japán nyelv feltételezhetően a koguryo¹⁴ nyelvvel áll kapcsolatban, amely történeti nyelv, és csak a kínai forrásokból rendelkezünk írásos korpusszal. A fennmaradt koguryo adatok számos hasonlóságot mutatnak a japánnal nyelvtörténeti szempontból, amelyeket tételesen vizsgál a szerző. Eredetileg a koguryot a koreai nyelv egyik történeti változatának tekintette a tudomány, amely azonban helytelen elképzelésnek bizonyult, mivel mind hangtani, mind pedig etimológiai oldalról eltérések fedezhetők fel közöttük. Az emlélet vonatkozásában említésre kerül

¹⁴ A nyelvet feltehetően a Koreai-félszigeten, Mandzsúria déli részén, illetve Kína Liaoning tartományában beszélhették, tekintettel arra, hogy azon kínai források, amelyek Koguryo nyelvi emlékeket őriztek meg, területileg a Koreai-félszigethez köthetők (BECKWITH 2004: 1–3).

az altaji rokonság kérdése is, amelyet Beckwith a leghatározottabban elutasít (BECKWITH 2004: 1–7).

Az altaji hipotézis vizsgálatának két fejezetet is szentel. A nyolcadik fejezetben azt az állítást fogalmazza meg, hogy a makro-altaji rokonság tipológiai hasonlóságokon és etimológiákon alapszik, amely azonban nem elegendő kritérium genetikus rokonság bizonyítására. Az említett fejezetben bemutatja a tévesen egyeztetett koguryo-japán-koreai szavakat, amelyeket az altaji rokonság bizonyítékaként használtak fel (BECKWITH 2004: 164–172).

Ugyanakkor olyan szavak is bemutatásra kerülnek, amelyek feltételezhetően közös eredetre nyúlnak vissza, de nem genetikus rokonság következtében, hanem nyelvi kölcsönzések eredményeként. BECKWITH arra is felhívja a figyelmet, hogy a közös szókészlet kulturszavakhoz köthető, olyanokhoz, mint 'eke', 'levél', vagy 'fokhagyma', amelyek szintén inkább a nyelvi kölcsönzések elméletét erősítik (BECKWITH 2004: 173–183).

A kilencedik fejezet (BECKWITH 2004: 184–194) az altaji hipotézis elméleti hátterével foglalkozik, a nyelvi divergencia és konvergencia aspektusából megközelítve. BECKWITH véleménye szerint a legnagyobb problémát a nyelvi divergencia okozza. Álláspontja szerint altaji genetikus rokonság kutatása esetén ezidáig nem született egyetértés annak vonatkozásában, hogy milyen kritériumok alapján tekinthető egy nyelv 'altaji'-nak. Ezzel a szándékkal öt olyan feltételt állít fel, amely elegendő ahhoz, hogy megállapítható legyen, mely nyelvek tekinthető altajinak¹⁵ (BECKWITH 2004: 189–190):

- Szókezdő pozícióban mássalhangzótorlódás nem fordulhat elő.
- Agglutinatív típusú morfológiai rendszer, kivétel az intenzivitást kifejező rendszer, amely prefixum is lehet.
- Nyelvtani egyeztetések hiánya (pl. grammatikai nemek).
- Finit ige mindig a mondat végén helyezkedik el.
- Közös szókészlet altaji nyelvekkel.

A fenti megállapítások szemszögéből kiindulva a szerző megállapítja, hogy a tudomány által elfogadottan nem-altajinak tartott tibeti nyelv modern, beszélt Lhasa nyelvjárása altajinak tekinthető, mivel megfelel a kritériumoknak, ahogyan a perzsa nyelv tadzsik változata is. Ugyanakkor, a török ujugur, és a mongol mongour nyelvek nem felelnek meg ezen kritériumoknak (BECKWITH 2004: 191–192). Ily módon arra a következtetésre juthatunk, hogy az altaji nyelvek inkább a nyelvi kölcsönzések, az areális kapcsolatok, a nyelvi konvergencia és a szubsztrátumhatás irányából közelítendőek meg.

¹⁵ A kritériumok azon megállapítások szerint kerültek kidolgozásra, amelyeket az altaji hipotézist támogatók állítanak.

BECKWITH úgy gondolja, hogy a közös lexika oka sokkal inkább a közös „belső-ázsiai” nomád kulturális szavakon alapszik, mintsem hogy egy közös ősnyelvet lehessen rekonstruálni (BECKWITH 2004: 193). Példaként hozza fel a perzsa és az arab nyelv kapcsolatát, amelyeket a közös szókészlet ellenére sosem tartottak genetikusan rokon nyelveknek, a megfelelések a közös kulturális (esetükben az Iszlám) közeg következtében alakultak ki (BECKWITH 2004: 193). Összefoglalva BECKWITH álláspontját a japán illetve az altaji nyelvek kapcsolatáról, elmondható, hogy nem lehet közöttük genetikai rokonságot bizonyítani, mivel a hasonlóságok a nyelvi kontaktszituáció és a nyelvi konvergencia eredményei.

Összegzés

Az altaji hipotézis körül kialakult viták túlnyomó többségét a genetikai rokonságot támogató, illetve cáfoló feltételezések teszik ki. Mindazonáltal – álláspontom szerint – az altajisztika vitás kérdéseit más irányból kellene megközelíteni, amely elsősorban metodológiai problémákat érint. Az altaji hipotézis első, és egyben legmarkánsabb kérdése a proto-nyelvek (proto-török, proto-mongol, proto-tunguz) rekonstrukciója. Elméleti háttérét tekintve a proto-nyelv egy rekonstruált rendszer, amely nem köthető nyelvtörténeti korszakhoz, sem egy korábbi beszélt nyelvváltozathoz. A rekonstrukció célja, hogy a rendelkezésre álló írott nyelvemlékek és beszélt nyelvek alapján leírhatóvá váljanak a genetikusan rokon nyelvek közötti egyezések (RÓNA-TAS 1998: 67). Ugyanakkor fontos felhívnom a figyelmet arra, hogy egy proto-nyelvnek is vannak időbeli korlátai, amely a neolitik kor kezdetéhez kapcsolódik (Kr. e. 4500 – 4000), mivel az általunk nyelvként számon tartott kommunikációs rendszerek ebben az időszakban alakultak ki (RÓNA-TAS 1998: 68).

Továbbá, a rekonstrukció esetében nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a relatív, sem az abszolút kronológiát. Az altaji nyelv rekonstrukciójának időbeli korlátait jól szemlélteti a nyelvemlékek problematikája. Az első írott török, mongol és tunguz források megjelenése között – amelyek a rekonstrukció egyik alapját adják – több száz éves eltérés figyelhető meg. Míg az első török írott források a 8. századra datálhatóak (JOHANSON 1998b: 81), addig az első összefüggő mongol¹⁶ és tunguz nyelvemlékek a 13. (JANHUNEN 2003: 33), illetve a 17. századból (ROBBEETS 2005: 16) származnak.

Az altaji hipotézis másik hiányossága, hogy a kutatások során feledésbe merül a nyelvjárások kérdése, illetve az egyes nyelvágak történeti peridozációja. A

---

¹⁶ Már a 10. századtól maradtak fenn a kitan nyelvemlékek (WU – JANHUNEN 2010: 17), amelyek a mongol nyelvvel rokon nyelvet mutatnak, azonban az írásrendszer teljes megfejtése még folyamatban van.

hangmegfelelések, egyezések, illetve a rekonstrukció során minden nyelv, vagy korábbi nyelvállapot homogén egységként kerül áttekintésre. Ahogyan RÓNA-TAS (1998: 68–69) is rámutat, az egyes nyelvi közegekben különböző időben és módon mehet végbe változás az adott közeg hatására, amelyet a nyelvi izoglosszák jelensége ír le. Ehhez a témához szervesen kapcsolódik a rotacizmus és a lambdacizmus problematikája. GEORGNÁL (2003: 435–436) tévedést okoz például az a jelenség is, hogy a csuvas nyelvben a rotacizmus két alkalommal játszódtott le. Ugyanis a proto-török *-d-/-d is -z-/-z hangon keresztül -r-/-r hanggá változott a csuvasban (RÓNA-TAS 1998: 72). Emellett a mai modern török és mongol nyelvekben nem fedezhető fel *r:r*, illetve *l:l* oppozíció, azonban ez is idegen hatás eredménye (l. JOHANSON 1998b: 99).

DOERFER (1985: 284–288) a mongol-tunguz, török-mongol, illetve török-tunguz nyelvviszonyra irányuló kutatásai számos olyan statisztikai adattal szolgálnak, amelyek arra világítanak rá, hogy az altaji hipotézis igazolására felhasznált adatok areális kapcsolatok eredményei, tekintettel azok hangatni tulajdonságaira, és elterjedtségükre az egyes nyelvekben. A munka már jóval az EDAL megjelenése előtt kijelölte kutatások irányát az altaji nyelvek kapcsolatát illetően: az elsődleges cél a kölcsönzések rendszerének, valamint a nyelvek közötti másodlagos egyezések feltárása. Tehát, véleményem szerint a genetikus rokonság kérdésével nem érdemes foglalkozni mindaddig, amíg az kölcsönzéseket jelentő „héjak” nem kerülnek leválasztásra az altaji nyelvek rendszeréről.

A héjak leválasztása esetében kiemelt fontossággal bírnak a magyar nyelv török jövevényszavai, tekintettel arra, hogy a magyarban a török kölcsönzések egy korábbi nyelvállapotot tükröznek, amelyek támpontot nyújtanak a protok-török rekonstrukcióhoz.¹⁷ Például a proto-török szókezdő *y- hangnak több fejleménye is van a magyar nyelvben:

1. Proto-török *y- > keleti ótörök y-, nyugati ótörök *j- → magyar *j- > d-.
2. magyar *dió* < *jīwo < *jīyqu < *jīyay ← nyugati ótörök *jīyay, jāyay, vö. keleti ótörök *yagak*, *yajak*, *yīyak* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 294–296): magyar *disznó* < *jīsna ← nyugati ótörök *jāsna > csuvas *sīsna*, vö. keleti ótörök *yasna (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 296–298).
3. Proto-török *y- > keleti ótörök y-, nyugati ótörök *j- → magyar *j- > gy- [d'-]:

¹⁷ A magyar nyelv török jövevényszavai a csuvas nyelv elődjének tekintett nyugati ótörök nyelv rekonstrukciójához nyújtanak segítséget, amit az 5. és a 12. század között beszéltek az Urál hegységtől, valamint az Urál folyótól nyugatra eső területeken (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 1071–1072).

magyar *gyúr* < **ju̯ur-* ← nyugati ótörök **ju̯ur-* > csuvas *šár-*, vö. keleti ótörök *yogur-* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 411–412),

magyar *gyümölcs* < *d'ömölc* < *d'emilč* < *jemilč ← nyugati ótörök *jemilč > csuvas *šiměš*, vö. keleti ótörök *yemiš* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 417–419).

4. Proto-török **y-* > keleti ótörök *y-*, nyugati ótörök **j-* → magyar **j-* > *sz-* [*s-*]:

magyar *szél* [*sēl*] ← nyugati ótörök *šēl < *jēl > csuvas *šil*, vö. keleti ótörök *yēl* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 784–787),

magyar *szűcs* [*sūč*] < *seüči < *siwči < *šiyči ← nyugati ótörök *čiyči < *jiyči > csuvas *šěvěš*, vö. keleti ótörök *yigči, *yip* 'fonal, kötél' (RÓNA-TAS – BERTA: 825–829).

A korai török kölcsönzések a magyar nyelvben megerősítik azt az állítást, miszerint a proto-törökben létezett az *r:*z és *l:*š oppozíció, amelyek a magyar adatok alapján az átadó török nyelvben eltűnt:

– magyar *görény* [*görēn*] < *güren ← nyugati ótörök *gürän, *kürän, vö. keleti ótörök *küzän* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 355–357),

– magyar *térd* [*tērd*] < *tīr + *d* {kicsinyítő képző} ← nyugati ótörök *tīr > csuvas *čēr* v.ö. keleti ótörök *tīz* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 898–901),

– magyar *dől* [*dōl*] < **dūl-* < **dül-* ← nyugati ótörök **tül-*, **dül-*, vö. keleti ótörök *tüš-* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 299–303),

– magyar *kölyök* [*köyök*] < *köl'ök* < *kölek < *külek ← nyugati ótörök *köläk < *kölcäk → mongol *gölüge*, *gölige* 'állatkölyök', vö. ótörök *köšäk* 'állatkölyök' (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 586–588).

Az ismertetett adatok mutatják, hogy a magyar nyelv török jövevényszavai kiemelt fontossággal bírnak a török nyelvtörténet szempontjából, valamint az altaji hipotézisre vonatkozóan is számos fontos információt hordoz magában.

Az altaji hipotézis körül kialakult legújabb vitákat summázva megállapítható, hogy a kölcsönzések feltárását követően a kutatásoknak a nyelvek közötti másodlagos egyezésekre kell irányulnia az areális kapcsolatok szemszögéből, valamint a BECKWITH által javasolt nyelvi konvergencia irányából, amelyek további új eredményekkel kecsegtetnek.

Irodalom

BECKWITH, CHRISTOPHER (2004), *Koguryo: Language of Japan's Continental Relatives*. Brill, Leiden.

DOERFER, GERHARD (1985), *Mongolo-Tungusica*. Harrassowitz, Wiesbaden.

DOERFER, GERHARD (1995), The recent development of nostratism. *Indogermanische Forschungen* 100: 252–267.

- CSATÓ, ÉVA – JOHANSON, LARS (eds) (1998), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York.
- EDAL = STAROSTIN ET AL. 2003.
- ERDAL, MARCEL (1991), *Old Turkic Word Formation*. I–II. Harrassowitz, Wiesbaden.
- GEORG, STEFAN (2003) Japanese, the Altaic Theory, and the Limits of Language Classification. In: OSADA, TOSIKI – VOVIN, ALEXANDER – RUSSEL, K. (eds), *Perspectives on the origins of Japanese language*. Kyoto. 429–449.
- GOLDEN, PETER (2016), The shaping of the Turks in Medieval Eurasia. In: CSATÓ, ÉVA – JOHANSON, LARS – RÓNA-TAS, ANDRÁS – UTAS, BO (eds), *Turks and Iranians. Interactions in Language and History*. Harrassowitz, Wiesbaden. 1–12.
- ILLIČ-SVITYČ, V. M. – [Иллич-Свитыч, В. М.] (1971), *Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)*. Введение. Сравнительный словарь. Наука, Москва.
- JANHUNEN, JUHA (ed.) (2003a), *The Mongolic Languages*. Routledge, London – New York.
- JANHUNEN, JUHA (2003b), Proto-Mongolic. In: JANHUNEN 2003a: 1–29.
- JANHUNEN, JUHA (2003c), Written Mongol. In: JANHUNEN 2003a: 30–56.
- JOHANSON, LARS (1998a), The Structure of Turkic. In: CSATÓ – JOHANSON 1998: *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York. 30–66.
- JOHANSON, LARS (1998b), The History of Turkic. In: CSATÓ – JOHANSON 1998: 81–125.
- LIGETI, LAJOS (1964), Les voyelles longues en moghol. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 17: 1–48.
- POPPE, NICHOLAS (1965), *Introduction to Altaic Linguistics*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- ROBBEETS, MARTINE IRMA (2005), *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Harrassowitz, Wiesbaden.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1971), *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. A nyelvrokonság elmélete és a csuvas-mongol nyelvviszony* [doktori disszertáció]. Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1978), *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Gondolat, Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1998), The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question. In: CSATÓ – JOHANSON 1998: 67–80.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD (2011), *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. I–II. Harrassowitz, Wiesbaden.
- STAROSTIN, SERGEI – DYBO, ANNA – MUDRAK, OLEG (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Vol. 1. [A–K], Vol. 2. [L–Z], Vol. 3. [Indices]. *Handbook of Oriental Studies*. 8/1–3. Brill, Leiden. = EDAL.
- SVANTESSON, JAN-OLOF – TSENDINA, ANNA – KARLSSON, ANASTASIA – FRANZÉN, VIVAN (2005), *The Phonology of Mongolian*. Oxford University Press, New York.
- VOVIN, ALEXANDER (2005), The End of the Altaic Controversy. In *Memoriam Gerhard Doerfer*. *Central Asiatic Journal* 49: 71–132.
- WU YINGZHE – JANHUNEN, JUHA (2010), New Materials on the Khitan Script. *The Languages of Asia* 9. Global Oriental, Folkestone.

